

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ

Λουκία Μουσούρου, Αναπλ. Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Η διαδικασία μετατροπής των κοινωνιών από γεωργικές-αγροτικές-παραδοσιακές σε βιομηχανικές-αστεακές-σύγχρονες συνοδεύεται από κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές οι οποίες, με τη σειρά τους, επιδρούν στη δυναμική της διαδικασίας αυτής. Όσον αφορά, όμως, την οικογένεια η διαδικασία εκσυγχρονισμού συνοδεύεται όχι μόνο από κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές αλλά και από μια εντυπωσιακή αποδέσμευση από μερικούς από τους κοινωνικο-δημογραφικούς παράγοντες, οι οποίοι, στο παραδοσιακό πλαίσιο, συνδέονται στενά με την οικογένεια και τις προοπτικές της.

Μια πρώτη, θεμελιώδης, παρατήρηση θα ήτανε, λοιπόν, ότι τα σύγχρονα οικογενειακά σχήματα διαμορφώνονται και εξελίσσονται κάτω από την επιδραση αφενός κοινωνικο-δημογραφικών μεταβολών που χαρακτηρίζουν τον εκσυγχρονισμό και, αφετέρου, της μεταβολής στις σύγχρονες κοινωνίες της σημασίας που έχουν κάποια δεδομένα για τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των οικογενειακών σχημάτων. Είναι προφανές ότι υπάρχει εδώ μια αντιφατικότητα που επιδρά αναπόφευκτα στο θεσμό της οικογένειας και που θα πρέπει να τη δούμε.

Όταν οι κοινωνικοί επιστήμονες αναφερόμαστε στην οικογένεια, παραπέμπουμε κατά κανόνα σ' έναν κοινωνικό θεσμό - δηλαδή σ' ένα παγιωμένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, με τις οποίες επιδιώκεται η επίτευξη ενός ή περισσότερων κοινωνικά σημαντικών σκοπών. Ωστόσο, η οικογένεια δεν είναι μόνον κοινωνικός θεσμός και, επομένως, δεν έχει μόνο κοινωνικά σημαντικούς στόχους και λειτουργίες. Είναι ταυτοχρόνως ένας τρόπος οργάνωσης του ιδιωτικού βίου και έχει στόχους και λειτουργίες που προσδιορίζονται και ιεραρχούνται από τα άτομα-πρόσωπα που την αποτελούν.

Μια δεύτερη θεμελιώδους σημασίας παρατήρηση θα ήτανε, λοιπόν, ότι στις σύγχρονες κοινωνίες ο κοινωνικός θεσμός της οικογένειας και η οικογένεια ως τρόπος οργάνωσης του ιδιωτικού βίου δεν συμπίπτουν αναγκαστικά. Και ότι στις σύγχρονες κοινωνίες υπάρχουν και είναι λίγο-πολύ ανεκτοί τρόποι οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που δεν εντάσσονται στα θεσμικά πλαίσια είτε ως προς τη μορφή είτε ως προς τη δομή της οικογένειας - καμιά φορά, μάλιστα, ούτε προς τη μια ούτε προς την άλλη. Ετσι, στην πραγματικότητα, υπάρχει ένα οικογενειακό σχήμα που συμπίπτει μ' εκείνο στο οποίο αναφέρεται ο κοινωνικός θεσμός της οικογένειας: η οικογένεια που αποτελείται από δύο ετερόφυλους ενήλικες και τα παιδιά τους, μια οικογένεια που θεμελιώνεται στο γάμο. Αυτή είναι η οικογένεια που προωθείται και προστατεύεται από την πολιτεία. Αυτή είναι η οικογένεια που υπονοείται στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής υπό την ευρύτατη έννοια του όρου (: πρόνοια, υγεία, στέγαση, δημογραφική πολιτική, φορολογική πολιτική, κλπ.). Ρητά ή άρητα, αυτό είναι το οικογενειακό σχήμα στο οποίο παραπέμπει η πληθώρα των μεταπολεμικών μελετών και ερευνών που έχουν ως αντικείμενο την κρίση της οικογένειας (Μουσούρου, 1990γ) και επιχειρήματα τη μείωση της γαμηλιότητας, την αύξηση των διαζυγίων αλλά και της συχνότητας άσκησης θίας μέσα στην οικογένεια, της εφηβικής και νεανικής εγκληματικότητας, της χρήσης ναρκωτικών κλπ.

Η αύξηση των διαζυγίων είναι ένα κοινωνικο-δημογραφικό γεγονός που παρατηρείται σε όλες τις χώρες - ιδιαίτερα μεταπολεμικά. Πρόκειται για φαινόμενο, οι διαστάσεις του οποίου

αξιολογούνται δυσχερέστερα καθώς αυτό εξαρτάται από τη νομοθεσία και τις τυπικές διαδικασίες, από πολιτισμικούς παράγοντες και τη στάση της Εκκλησίας, όπως και από την προσωπική (αλλά εν πολλοίς κοινωνικο-πολιτισμικά προσδιορισμένη) διαδικασία που αρχίζει με την αντιμετώπιση της δυνατότητας διαζυγίου και τελειώνει μετά την έκδοσή του. Η αύξηση των διαζυγίων συνδέεται ασφαλώς με την επικράτηση της αντιμετώπισης του γάμου (άρα: και της λύσης του) ως υπόθεσης προσωπικής και όχι οικογενειακής, όπως συνέβαινε στην παραδοσιακή κοινωνία. Το άτομο επιλέγει το γάμο με ένα συγκεκριμένο σύντροφο για λόγους και με στόχους προσωπικούς. Όταν η επιλογή αποδειχθεί λανθασμένη και το άτομο παραδεχθεί το λάθος αυτό, τότε μπορεί να επιλέξει το διαζύγιο. Το διαζύγιο δεν εκφράζει την κρίση του γάμου - εκφράζει την κρίση των προσώπων που παντρεύονται και, εντέλει, την κρίση μιας κοινωνίας όπου καλλιεργείται παντοιοτρόπως η διεκδίκηση και η άσκηση ατομικών δικαιωμάτων (με κύριο το δικαίωμα επιλογής) αλλά όχι και οι αρετές που είναι απαραίτητες για την υπεύθυνη άσκηση των δικαιωμάτων αυτών.

Το γεγονός ότι το διαζύγιο δεν εκφράζει την κρίση του γάμου αποδεικνύεται από την παρατηρούμενη σταθερότητα της γαμηλιότητας: ως ένα σημείο κοινωνικού εκσυγχρονισμού και ανάλογα με τη χώρα, δεν μειώνονται ούτε οι γάμοι ούτε το ποσοστό των εγγάμων στο σύνολο του πληθυσμού (Μουσουρού, 1989: 45). Τούτο, βέβαια, οφείλεται στο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των διαζευγμένων ξαναπαντρεύεται. Προσοχή όμως: ο δεύτερος γάμος δεν οδηγεί στη θεσμοθετημένη συζυγική οικογένεια - ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου ο ένας ή και οι δύο σύζυγοι έχουν παιδιά από προηγούμενο γάμο. Η οικογένεια που δημιουργείται από το δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο συζύγων είναι, στην καλύτερη περίπτωση, θεσμός ατελής (Cherlin, 1978) - εφόσον δεν υπάρχουν ούτε σαφή όρια της οικογενειακής ομάδας αλλά και ούτε συγκεκριμένοι οικογενειακοί ρόλοι. Ετσι δεν είναι κοινωνικά προσδιορισμένες και δεν προκύπτουν από την κοινωνικοποίηση των μελών των σύγχρονων οικογενειών οι σχέσεις των μελών αυτής της οικογένειας μεταξύ τους αλλά και με τον κοινωνικό περίγυρο.

Η μείωση της γαμηλιότητας, όταν και όπου παρατηρείται, συνδέεται με την αύξηση αφενός των ελεύθερων ενώσεων (δηλαδή της συγκατοίκησης χωρίς γάμο) και, αφετέρου, των μονογονεϊκών οικογενειών - και κυρίως αυτών που έχουν αρχηγό άγαμη μητέρα¹. Η μείωση της γαμηλιότητας, εκεί που παρατηρείται², συνδέεται δηλαδή με την "κρίση" του γάμου και όχι της οικογένειας. Υπάρχει μια αποδέσμευση του γάμου και της γαμηλιότητας από την οικογένεια - και η αποδέσμευση αυτή θα πρέπει να συνδυαστεί και με εκείνη της γαμηλιότητας από τη γεννητικότητα.

Η μείωση της γαμηλιότητας συνοδεύει λοιπόν την εμφάνιση (και σε μερικές περιπτώσεις την επικράτηση) τρόπων οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που είναι εναλλακτικές εκείνου της συζυγικής οικογένειας, όπως είναι η ελεύθερη ένωση και η μονογονεϊκότητα. Οι παρατηρούμενες στις σύγχρονες κοινωνίες περιπτώσεις μοναχικότητας, εκφράζουν την εκ των πραγμάτων ή (κυρίως) ηθελημένη άρνηση της οικογένειας (και όχι μόνο του γάμου) - αλλά δεν είναι περισσότερες³ εκείνων που εμφανίστηκαν σε παραδοσιακές ευρωπαϊκές κοινωνίες.

1. Ηδη από το 1984, οι γεννήσεις εξωγάμων ήσαν 45% επί του συνόλου των γεννήσεων στη Σουηδία, 42% στη Δανία, 18% στη Γαλλία, 17% στο Ηνωμένο Βασίλειο (Μουσουρού, 1989:65). Στο τέλος της δεκαετίας του 1980, τα ποσοστά είχαν ξεπεράσει το 50% στις Σκανδιναβικές χώρες και είχαν αυξηθεί σημαντικά σε όλες τις άλλες. Αλλά, όπως έχει επισημάνει η Συλλερό (1984:17) η μεγάλη αύξηση των γεννήσεων εξωγάμων παρατηρείται σ' εκείνη την ομάδα ηλικίας γυναικών που βρίσκονται στη μέση ηλικία γάμου και που προφανώς επέλεξαν τη μητρότητα χωρίς γάμο: ήδη το 1980, 37.5% των Γαλλίδων μητέρων ηλικίας 20-24 ετών ήσαν άγαμες.

2. Είναι ενδιαφέρον ότι η μείωση αυτή δεν παρατηρείται στις Η.Π.Α. (Μουσουρού, 1989:45-46).

3. Αντίθετως: π.χ. στη Βικτωριανή Αγγλία, περίπου το 1/3 των γυναικών παρέμειναν άγαμες (Μουσουρού, 1989:80). Αλλά στις προ-σύγχρονες κοινωνίες η μοναχικότητα ήταν αποτέλεσμα κυρίως συγκριτών, ενώ στις σύγχρονες κοινωνίες είναι κυρίως αποτέλεσμα προσωπικών επιλογών.

Σ' αυτές τις κοινωνίες, άλλωστε, ούτε η ελεύθερη ένωση ήταν άγνωστη ούτε και η μονογονεϊκή (κυρίως κατόπιν χηρείας αλλά και με αρχηγό άγαμη μητέρα) ήταν σπάνια. Τα σχήματα αυτά ήταν αναμενόμενα ή τουλάχιστον ανεκτά σε ορισμένα περιβάλλοντα (π.χ. οι γεννήσεις εξωγάμων και οι συνακόλουθες περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγό άγαμη μητέρα ήταν, μετά τον 18ο αιώνα, χαρακτηριστικό των εργατικών τάξεων: Casey, 1989: 113) ή υπό ορισμένες προϋποθέσεις (π.χ. η μονογονεϊκή κατόπιν χηρείας οικογένεια δεν επέσυρε ποτέ κοινωνικό στίγμα και προκαλούσε πάντα τη λήψη μέτρων κοινωνικής, οικονομικής, ηθικής προστασίας). Η πολύ μεγάλη αλλαγή που αφορά τα σχήματα αυτά είναι ότι, στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας, δεν είναι ανεκτά και δεν απαντώνται μόνο σε ορισμένα περιβάλλοντα αλλά στο σύνολο. Η ελεύθερη ένωση, για παράδειγμα, συνδέεται σαφώς με την ηλικία και όχι με την κοινωνικο-οικονομική θέση του άγαμου ζευγαριού: ήδη το 1981, στη Γαλλία, το 11% του συνόλου των ζευγαριών όπου ο σύζυγος ήταν κάτω των 35 ετών ήταν άγαμα (Sullerot, 1984:11). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, στη Σουηδία, τα περισσότερα από τα ζευγάρια ηλικίας 18-24 ετών ήταν άγαμα παρά έγγαμα (Goldthorpe, 1987:246). Επιπλέον, όσον αφορά τη μονογονεϊκή οικογένεια⁴ που εμφανίζεται με αυξανόμενη συχνότητα (Sullerot, 1984:116), αυτή οφείλει την αύξηση αυτή στον πολλαπλασιασμό των οικογενειών με αρχηγό διαζευγμένη (σπανιότερα : διαζευγμένο) και παιδιά και εκείνων με αρχηγό άγαμη μητέρα και τα παιδιά της. Είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε εδώ ότι η μονογονεϊκή οικογένεια είναι σχήμα που αφορά κατά κύριο λόγο τις γυναίκες (Μουσούρου, 1989:82) και τα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικογένεια αυτή συνδέονται και με τη μειονεκτική κοινωνικο-οικονομική θέση των γυναικών ενγένει.

Ωστόσο, τα κύρια εναλλακτικά σχήματα του συμβατικού σχήματος δεν αφορούν τη μορφή της οικογένειας. Αφορούν τη δομή της. Το οικογενειακό σχήμα που είναι θεσμοθετημένο και κοινωνικά αναμενόμενο δεν παραπέμπει μόνο στην οικογένεια που αποτελούν δύο ετερόφυλοι ενήλικες και τα παιδιά τους. Παραπέμπει επίσης στους ρόλους και στο πλέγμα σχέσεων ρόλων των μελών της οικογένειας - ρόλων που παραδοσιακά προσδιορίζονται με βάση το φύλο και την ηλικία. Υπάρχει, λοιπόν, στην παραπομπή αυτή μια εγγενής ρευστότητα που οφείλεται στη δυναμικότητα την οποία προσδίδει ο παράγοντας της ηλικίας στους ρόλους και στο πλέγμα σχέσεων ρόλων. Αλλά υπάρχει επίσης μια ασάφεια που οφείλεται στα χαρακτηριστικά που ο εκσυγχρονισμός προσδίδει στον παράγοντα της ηλικίας όπως και σ' εκείνον του φύλου. Καθώς στις σύγχρονες κοινωνίες δεν υπάρχουν διαβαθμίρες τελετουργίες που να επισημαίνουν και να κατοχυρώνουν κοινωνικά το πέρασμα του ανθρώπου από τη μια ηλικιακή φάση της ζωής του στην άλλη, οι φάσεις αυτές παραμένουν ασαφείς. Από την άλλη μεριά, η ασάφεια των ρόλων των φύλων οφείλεται σ' έναν τελειώς διαφορετικό παράγοντα: τη διαφοροποίηση του βαθμού εκσυγχρονισμού που παρατηρείται στα πλαίσια μιας και της ίδιας κοινωνίας όπως και την παρατηρούμενη στις σύγχρονες κοινωνίες εντονότερη μεταβολή του γυναικείου σε σχέση προς τον ανδρικό ρόλο. Υπεραπλουστεύοντας το τεράστιο αυτό ζήτημα, θα λέγαμε ότι η κοινωνικοποίηση του αγοριού εξακολουθεί να είναι πολύ κοντά στο παραδοσιακό πρότυπο του "αρχηγού" και "προμηθευτή", του "εκτελεστικού" ρόλου του πατρικού μοντέλου⁵ (Parsons and Bales, 1955), ενώ η κοινωνικοποίηση του κοριτσιού έχει αρχίσει από μακρόν να απομακρύνεται από το (αποκλειστικό) πρότυπο της "νοικοκυράς", τον "εκφραστικό" ρόλο του πατρικού μοντέλου. Ετσι, όταν μιλάμε για την οικογενειακή δομή και τον εκσυγχρονισμό της, δεν θα έπρεπε να μας απασχολεί μόνο ο προσδιορισμός του βαθμού

4. Ηδη το 1980, 1 στις 5 αμερικανικές οικογένειες ήταν μονογονεϊκή (Μουσούρου, 1989:81).

5. Η Μισέλ (1981) κάνει μια κριτική παρουσίαση του μοντέλου αυτού, εξαιρείται στη συνοπτικότητα και τη νηφαλιότητα της.

εκουγχρονισμού των ρόλων των συζύγων. Θα έπρεπε επίσης να μας απασχολεί ο βαθμός σύμπτωσης εκσυγχρονισμού των ρόλων αυτών και ο προσδιορισμός μιας τυπολογίας που θα περιλαμβάνει το συνδυασμό του βαθμού εκσυγχρονισμού των ρόλων με εκείνον της σύμπτωσης που μόλις αναφέραμε. Είναι προφανές ότι το καίριο θεωρητικά και εμπειρικά ζήτημα της κατανομής των σύγχρονων οικογενειών σ' ένα παραδοσιακό-νεωτερικό συνεχές όπως και εκείνο του προσδιορισμού της δυναμικής της κατανομής αυτής είναι ζητήματα πολύ πιο πολύπλοκα από όσο θέλουμε να πιστεύουμε.

Ετσι, εάν η συμβατική μορφή οικογένειας είναι σαφώς η συζυγική, η συμβατική δομή αυτού του σχήματος παραμένει ασαφής. Ποιά είναι η κοινωνικά αναμενόμενη αλλά όχι αποκλειστική δομή οικογένειας; Και πόσο η κοινωνικά αναμενόμενη δομή προσδιορίζεται από φαντασιακά ή από πραγματικά στοιχεία, από στερεότυπους ή από πρότυπα; Και, ακόμα, πόσο ο προσδιορισμός αυτός εξαρτάται από το φύλο εκείνου που τον κάνει; Τα ερωτήματα αυτά πρέπει να απαντηθούν πριν προχωρήσει κανείς στο επόμενο. Γιατί έστω ότι προσδιορίζουμε τη συμβατική δομή της οικογένειας και ότι αυτή τοποθετείται στο συνεχές που εκτείνεται από την παραδοσιακή δομή (: άκαμπτos προσδιορισμός των ρόλων και των σχέσεων ρόλων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία χωρίς ουδεμία επίδραση των προσωπικών ικανοτήτων και επιθυμιών) στη νεωτερική (: ρόλοι ελαστικοί και εξελισσόμενοι που προσδιορίζονται από τις προσωπικές ικανότητες και επιθυμίες σε συνδυασμό προς τις ικανότητες, τις επιθυμίες και τις ανάγκες των άλλων μελών της οικογένειας), τότε ποιοι είναι οι άλλοι, οι ενδιάμεσοι τύποι δομής του συνεχούς αυτού; Εδώ λοιπόν η ρευστότητα συνίσταται πρώτον στην αδυναμία προσδιορισμού της συμβατικής δομής: είναι συμβατικά όλα τα σχήματα του πιο πάνω συνεχούς; Είναι, δηλαδή, συμβατικό το συνεχές καθαυτό; Εάν η απάντηση είναι θετική, η ρευστότητα συνίσταται, δεύτερον, στην ποικιλία συμβατικών σχημάτων και επομένως στην (αυτο)αναίρεσή τους ως συμβατικών: εάν όλα είναι αναμενόμενα, τί να αναμένω και τί να αναμένουν οι άλλοι από εμένα; Εάν η απάντηση είναι αρνητική, η ρευστότητα συνίσταται "απλώς" στην ποικιλία των παραλλαγών του συμβατικού σχήματος.

Πέρα, όμως, από τα σχήματα που εντάσσονται στο "συμβατικό" συνεχές, υπάρχουν και άλλα. Τέτοιο είναι αυτό που διαμορφώνει ο δεύτερος γάμος και στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Τέτοιο είναι αυτό της οικογένειας διπλής σταδιοδρομίας - αν και, κρίνοντας από τις αναλύσεις του πρωτοπόρου στο ζήτημα αυτό ζεύγους Ραποπόρτ (1971, 1976) αλλά και άλλων (Sekaran, 1986 Hertz, 1986), η οικογένεια αυτή συμπίπτει με τη νεωτερική άκρη του συνεχούς που περιγράψαμε πιο πάνω. Τέτοιο είναι, ακόμα, το σχήμα της "χωλής" οικογένειας, δηλαδή της οικογένειας όπου ο ένας από τους συζύγους δεν κατοικεί με την υπόλοιπη οικογένεια για μακρά χρονικά διαστήματα και για λόγους που δεν οφείλονται σε διατάραξη των οικογενειακών σχέσεων αλλά στις ανάγκες της επαγγελματικής του δραστηριότητας (είναι μετανάστης, ναυτικός, πλαισί, υπάλληλος αποσπασμένος σε άλλη πόλη κλπ.) ή και στο μακροχρόνιο εγκλεισμό του σε κάποιο ίδρυμα (νοσοκομείο, φυλακή κλπ.). Οι "χωλές" οικογένειες διακρίνονται σαφώς σ' εκείνες που ανήκουν σε γεωγραφικές ή και κοινωνικές περιοχές όπου συνιστούν συμβατικό σχήμα (π.χ. περιοχές με ναυτική ή μεταναστευτική παράδοση) και σ' εκείνες όπου η περίπτωση τους συνιστά μια απόκλιση από το συμβατικό σχήμα της συζυγικής οικογένειας (Μουσουρού, 1989:96-99). Οι πρώτες έχουν μια σαφώς προσδιορισμένη, μια θεσμοποιημένη δομή και δεν εμφανίζουν δυσλειτουργίες. Οι δεύτερες χαρακτηρίζονται από μια ρευστότητα που δημιουργεί δυσλειτουργίες στο επίπεδο της οικογένειας και (ψυχολογικά, κυρίως) προβλήματα στο επίπεδο των ατόμων-μελών της.

Όλα τα σχήματα που μόλις αναφέραμε απογράφονται ως συζυγικές οικογένειες, γιατί έχουν τη μορφή της συμβατικής συζυγικής οικογένειας. Δεν έχουν, όμως, τη δομή της. Η ποικιλία σχημάτων με τα οποία απαντώνται, η κοινωνική αλλά και στατιστική σημασία που

έχουν στις σύγχρονες κοινωνίες, ενισχύουν τη χαρακτηριστική στις κοινωνίες αυτές ρευστότητα.

Αλλά η ρευστότητα αυτή δεν αφορά μόνο την ποικιλία των σχημάτων (άρα και τη δυσχέρεια των επιλογών και την ανασφάλεια που προκύπτει από τη δυσχέρεια αυτή). Και δεν αφορά μόνο την αυξημένη πιθανότητα που έχει το άτομο στις σύγχρονες κοινωνίες να θιώσει την αλληλουχία δύο ή περισσότερων από τα σχήματα που αναφέραμε. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι η αλληλουχία αυτή θα έπρεπε ήδη να θεωρείται ως το συμβατικό σχήμα τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου στις σύγχρονες κοινωνίες. Η ρευστότητα για την οποία εδώ μιλάμε αφορά επίσης το συνδυασμό αλληλουχίας φάσεων του ατομικού οικογενειακού κύκλου με την επιμήκυνση της ζωής. Προπολεμικά, η μέση προσδοκώμενη διάρκεια ζωής της Ελληνίδας κατά τη γέννησή της ήταν 55 χρόνια. Η γυναίκα αυτή, δεδομένου και του μεγάλου αριθμού παιδιών που αποκτούσε, πέθαινε κατά κανόνα ως μητέρα ανήλικων παιδιών (ασχέτως εάν ήταν επίσης ήδη γιαγιά από τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά της). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η εγγονή της είχε προσδοκία ζωής 78 ετών και θα πεθάνει γιαγιά ίσως και προγιαγιά (Μουσούρου, 1990α). Η αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής έχει επιμηκύνει υπερβολικά τη διάρκεια της μετα-γονεϊκής περιόδου - δηλαδή της φάσης εκείνης του οικογενειακού κύκλου κατά την οποία τα παιδιά έχουν όχι μόνον ενηλικιωθεί αλλά και εγκαταλείψει την οικογενειακή οστία και γράφουν πλέον την ατομική τους οικογενειακή βιογραφία. Ωστόσο, όταν αναφερόμαστε στην οικογένεια δεν παραπέμπομε μόνο στη συμβατική συζυγική οικογένεια αλλά και σ' ένα συγκεκριμένο διάστημα της ζωής της οικογένειας αυτής: το διάστημα κατά το οποίο τα παιδιά της οικογένειας είναι ακόμα μέλη του νοικοκυριού. Παραπέμπομε, δηλαδή, στο μισό περίπου χρόνο ύπαρξης της συζυγικής οικογένειας. Ο άλλος μισός, περιέργως, δεν απασχολεί.

Αντιθέτως: το ζευγάρι των γονέων-συζύγων ή εκείνος από τους δύο που επιβιώνει (συνήθως η σύζυγος) αρχίζει, από ένα σημείο της μετα-γονεϊκής φάσης και πέρα, να απασχολεί ως "επιβάρυνση" των οικογενειών των παιδιών του. Πότε συμβαίνει αυτή η "έξωση" του ηλικιωμένου από την οικογένειά και αυτός μετατρέπεται σε βάρος άλλων οικογενειών; Ποιά διαδικασία ακολουθείται; Ποιά στοιχεία προσδιορίζουν τη διαδικασία αυτή; Και πόσο αυτή η "έξωση" είναι άραγε αποτέλεσμα του τρόπου ζωής και της διάρκειάς της και δεν είναι ως ένα βαθμό μια πλασματική θλιβερότητα που προκύπτει από μια διαστρεβλωμένη αντίληψη του κράτους πρόνοιας και των υπηρεσιών που αυτό (θα έπρεπε) να προσφέρει; Είναι αυτές οι υπηρεσίες προς άτομα "χωρίς οικογένεια", είναι υπηρεσίες που ξεχωρίζουν τα άτομα από την οικογένεια - και άρα τα απομακρύνουν από αυτή στην πράξη και, κυρίως, στη συνείδησή μας;

Επιτέλους, ποιά οικογένεια προστατεύει η πολιτεία; Είναι μια οικογένεια (οποιοδήποτε σχήματος) από όπου ρητά ή άρρητα αποκλείονται οι υπερήλικες, οι χρονίως πάσχοντες, οι άνεργοι; Είναι, άραγε, η οικογένεια που προστατεύει η πολιτεία η οικογένεια των υγιών, των νέων, των αρτιμελών, των επιτυχημένων της ζωής; Μήπως η εξατομικευμένη πρόνοια, μέριμνα και περίθαλψη, οι εξατομικευμένες κοινωνικές υπηρεσίες και, κυρίως, οι αντιλήψεις που στηρίζουν (και επιτείνουν) την εξατομίκευση αυτή παραβλέπουν και παραβιάζουν το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος και των νόμων, βάλλουν κατά της οικογένειας που υποτίθεται ότι προστατεύουν;

Στην παραδοσιακή κοινωνία, η οικογένεια με τον πολυλειτουργικό της χαρακτήρα κάλυπτε τις ανάγκες των ατόμων-μελών της από τη γέννηση έως το θάνατό τους. Στη σύγχρονη κοινωνία με τους εξειδικευμένους θεσμούς, η πολιτεία όπως και φορείς ιδιωτικής πρωτοβουλίας καλούνται να καλύψουν ένα μεγάλο μέρος των αναγκών αυτών, απευθυνόμενοι στα άτομα και όχι στην οικογένεια στην οποία ανήκουν. Τούτο είναι, ασφαλώς, συνάρτηση των μεταβολών που συνεπάγεται ο εκσυγχρονισμός και ιδιαίτερα η μετατόπιση του άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνεται η κοινωνία από την ομάδα στο άτομο. Μήπως όμως θα έπρεπε

να επανεξεταστεί η σκοπιμότητα και η αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών που παρέχονται. Προς την κατεύθυνση μιας τέτοιας επανεξέτασης ωθούν κυρίως δύο παράγοντες: (α) η δυσπιστία της οικογένειας προς πολλές από τις παρεχόμενες υπηρεσίες, με αποτέλεσμα είτε να μην καταφεύγει καθόλου είτε να μην αρκείται σ' αυτές. Στα πλαίσια μιας κοινωνίας που ελάχιστα θεωρεί τα προβλήματα των ατόμων ως προβλήματα της οικογένειάς τους, η οικογένεια επιμένει να διατηρεί την ευθύνη των προβλημάτων αυτών - άρα να τα θεωρεί δικά της προβλήματα (Μουσοπούρου, 1990β). Παρέχει έτσι μέσω των γυναικών της, κυρίως, τις απαραίτητες προσωπικές υπηρεσίες και μέσω, κυρίως, των ανδρών της την εξασφάλιση των απαραίτητων επιπλέον πόρων. Η οικογένεια αναδιπλώνεται έτσι εξ ανάγκης στο παραδοσιακό πρότυπο ρόλων. Πρόκειται για μια αναβίωση και διαίωση των διακρίσεων των φύλων που η σημασία της μόλις τελευταία άρχισε να απασχολεί. Αλλά είναι αξιοπρόσεκτη η σταθερότητα παροχής από την οικογένεια των υπηρεσιών που αναφέραμε στα πλαίσια της ρευστότητας που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους τρόπους οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. (β) Ο δεύτερος παράγοντας που ωθεί προς την επανεξέταση της σχέσης ατόμου-οικογένειας-υπηρεσιών πρόνοιας είναι η τρομακτική αύξηση της συχνότητας με την οποία οι οικογένειες, όλων των σχημάτων και όλων των φάσεων του κύκλου της οικογενειακής ζωής, έχουν ένα μέλος που χρήζει ιδιαίτερης φροντίδας και συμπαράστασης. Όπως είπαμε, το ποσοστό των ηλικιωμένων αυξάνει ραγδαία και επίσης ραγδαία επιμηκύνεται η ζωή τους: στην τρίτη ηλικία (άνω των 65 ετών) προστέθηκε από καιρού η τέταρτη (άνω των 75 ετών) και ήδη συζητείται η πέμπτη (άνω των 85). Η επιμήκυνση της ζωής αλλά και οι συνθήκες διαβίωσης του σύγχρονου ανθρώπου συνδέονται με την αύξηση της συχνότητας πασχόντων από εκφυλιστικές ασθένειες. Η τεχνολογία και ο τρόπος ζωής αυξάνουν τα ατυχήματα. Λόγω των επιτευγμάτων της ιατρικής οι χρονίως πάσχοντες, τα θύματα των ατυχημάτων αλλά και τα άτομα με συγγενείς αναπηρίες επιβιώνουν για μακρύτατα (σε σχέση με το παρελθόν) χρονικά διαστήματα και, με τη βοήθεια της (πάντα δαπανηρής) τεχνολογίας, μπορεί να τους εξασφαλισθεί αρκετά ικανοποιητική ποιότητα ζωής. Από την άλλη μεριά, καινούργια προβλήματα διαχέονται στον κοινωνικό και το γεωγραφικό χώρο με τη φρενήρη ταχύτητα επιδημιών του Μεσαίωνα: ναρκωτικά και AIDS συνιστούν έναν τρομακτικό σύγχρονο εφιάλτη που απειλεί πλέον όλες τις οικογένειες και μας αφορά όλους. Επειτα, ένα πρόβλημα άλλης τάξης, όχι όμως άσχετο προς τα προηγούμενα: η σύγχρονη ανεργία πλήττει την οικογένεια ανεξάρτητα από την κοινωνικο-οικονομική της θέση. Η οικογένεια πλήττεται τόσο εντονότερα όσο λιγότερο παραδοσιακή είναι. Γιατί η παραδοσιακή οικογένεια προστατεύει το άνεργο μέλος της από τις υλικές, ηθικές και κοινωνικές επιπτώσεις της απώλειας ή της αδυναμίας ανεύρεσης εργασίας, αναλαμβάνοντας συλλογικά την αντιμετώπιση των επιπτώσεων αυτών.

Και στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ένα καίριο για κάθε συζήτηση περί οικογένειας στοιχείο. Οι συνθήκες που δημιουργούν οι κοινωνικο-οικονομικές και οι δημογραφικές μεταβολές συμβάλλουν στην ελάττωση του μεγέθους της οικογενειακής μονάδας (δηλαδή της συμβατικής συζυγικής οικογένειας ή όποιου εναλλακτικού προς αυτή σχήματος) αλλά και στον περιορισμό της οικογενειακής ομάδας, στην οποία η μονάδα αυτή εντάσσεται. Η μείωση των γεννήσεων περιορίζει τον αριθμό και των συγγενών της οικογένειας. Η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα όπως και η ανεξαρτητοποίηση του ατόμου από την ομάδα περιορίζουν (ηθελημένα ή όχι, άμεσα ή μακροχρόνια) τους ομόκεντρους (με επίκεντρο την οικογενειακή ομάδα) κύκλους που συνιστούν την οικογενειακή ομάδα. Όσο μειώνονται οι κύκλοι αυτοί, όσο λιγότερα άτομα-ρόλοι παρεμβάλλονται ανάμεσα στα πρόσωπα-μέλη της οικογενειακής μονάδας και την απρόσωπη κοινωνία, τόσο μεγαλύτερες οι πιέσεις που ασκούν στα μέλη αυτά οι συνθήκες αλλά και οι ανάγκες της οικογενειακής και ατομικής ύπαρξης.

Θα ήταν σκόπιμο να τελειώσουμε την πολύ σύντομη αναφορά μας στα σύγχρονα οικογενειακά σχήματα και τη σχετική με αυτά προβληματική, αναπτύσσοντας λίγο περισσότερο τις επιπτώσεις της γεωγραφικής κινητικότητας, την οποία μνημονεύσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, στην επίταση της ρευστότητας των σχημάτων αυτών. Χαρακτηριστική της σύγχρονης εποχής, η οικονομική μετανάστευση άλλαξε την κοινωνικο-δημογραφική και την πολιτισμική πραγματικότητα της μεταπολεμικής Ευρώπης - και όχι μόνο. Η ελεύθερη διακίνηση στα πλαίσια της ΕΟΚ, η σύγκριση μεταξύ μεταναστών, φυγάδων και προσφύγων και η δραματική αύξηση λαθρομεταναστών και λαθροπροσφύγων στην Ευρώπη αλλά και στη χώρα μας, δημιουργούν πρωτοφανείς κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές καταστάσεις και προοπτικές. Οσον αφορά ιδιαίτερα το ζήτημα, που εδώ μας ενδιαφέρει, οι εξελίξεις αυτές σημαίνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός οικογενειών που διαβιούν π.χ. στην Ελλάδα σήμερα, αποτελούνται από άτομα που δεν γεννήθηκαν και δεν μεγάλωσαν στη χώρα μας ή και δεν είναι καν ελληνικής καταγωγής. Οι εγκατεστημένες στην Ελλάδα ξένες οικογένειες πληθαίνουν συνεχώς. Επίσης πληθαίνουν οι μικτές οικογένειες όπου ελληνικής καταγωγής είναι μόνον ο ένας σύζυγος. Καμιά συζήτηση για κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές και σύγχρονα οικογενειακά σχήματα δεν μπορεί να αγνοήσει τις οικογένειες αυτές.

Ενδεικτικός της κατάστασης που δημιουργείται στην Ελλάδα (εν αγνοία μας), δεν είναι μόνο ο (άγνωστος) αριθμός των εγκατεστημένων στη χώρα οικογενειών αλλοδαπών ή ο (ίσως μεγαλύτερος) αριθμός οικογενειών που διαβιούν αναγκαστικά ως "χωλές" στη χώρα καταγωγής των αλλοδαπών λόγω της μετανάστευσης (συνήθως: λαθρομετανάστευσης) του πατέρα-συζύγου στη χώρα μας. Ενδεικτικός της κατάστασης δεν είναι ούτε ο (επίσης άγνωστος) αριθμός οικογενειών που δημιουργήσε ένας μικτός γάμος. Ενδεικτικός είναι κυρίως ο αριθμός των αλλοδαπών που δημιουργούν οικογένεια στην Ελλάδα και των μικτών γάμων που τελούνται στην Ελλάδα. Ετοι, όπως φαίνεται και από τους πίνακες που επισυνάπτονται, ένα ποσοστό 17,9% των προαγγελλομένων γάμων αφορά περιπτώσεις όπου ή ο μέλλων γαμπρός ή η μέλλουσα νύφη ή και οι δύο έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό (Πίνακας 1). Ενα ποσοστό 4,6% των μελλόντων γαμπρών και 8,2% των μελλουσών νυφών είναι αλλοδαποί (δηλαδή έχουν γονείς αλλοδαπούς) - και σ' αυτά τα ποσοστά θα μπορούσε να προστεθεί 0,5% των μελλόντων γαμπρών και 1% των μελλουσών νυφών που έχουν ένα γονέα Έλληνα και έναν αλλοδαπό (Πίνακας 2). Τέλος, ενώ το 2% των προαγγελλομένων γάμων αφορά γάμους μεταξύ αλλοδαπών, μικτοί γάμοι είναι 8,2% (5,6% των νυφών είναι αλλοδαπές που παντρεύονται Έλληνα και 2,6% των γαμπρών είναι αλλοδαποί που νυμφεύονται Ελληνίδα) - και σ' αυτούς θα μπορούσαν να προστεθούν οι 1,5% περιπτώσεις όπου ο ένας από τους μέλλοντες συζύγους έχει ένα γονέα αλλοδαπό και έναν Έλληνα (Πίνακα 3).

Όσα προηγήθηκαν επιτρέπουν να υποστηρίξουμε βάσιμα την άποψη ότι η προστασία της οικογένειας είναι σήμερα μια πολύπλοκη υπόθεση και είναι πολυσήμαντη η έννοια τόσο της οικογένειας όσο και της προστασίας. Αυτή τη ρευστότητα οι κοινωνικοί επιστήμονες άλλων χωρών την έχουν κατανοήσει (Rapoport et al., 1982) - έστω και αν η κατανόηση αυτή οδήγησε σε σοβαρή αμφισβήτηση παγιωμένων, ευρέων και συχνά πρωτοποριακών προγραμμάτων πρόνοιας. Είναι καιρός να κατανοήσουμε και εμείς τη ρευστότητα της οργάνωσης του ιδιωτικού αλλά και του συλλογικού βίου στις σύγχρονες κοινωνίες και να αποδεχθούμε την πρόκληση του σχεδιασμού και της εφαρμογής ελαστικών και δυναμικών προγραμμάτων προστασίας και πρόνοιας για τις οικογένειες και τα πρόσωπα-μέλη τους.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Τόπος γέννησης γαμπρών και νύφων
(Πηγή : Η Καθημερινή, προαγγελίες γάμων 1-31.7.1991)

Νύφες			
Γαμπροί	Ελλάδα	Εξωτερικό	Σύνολο
Ελλάδα	161 (82.1%)	19 (9.7%)	180 (91.8%)
Εξωτερικό	10 (5.1%)	6 (3.1%)	16 (8.2%)
Σύνολο	171 (87.2%)	25 (12.8%)	196 (100.0%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Μέλλοντες γαμπροί και μέλλουσες νύφες με αλλοδαπούς γονείς
(Πηγή : Η Καθημερινή, προαγγελίες γάμων 1-31.7.1991)

Γονείς	Γαμπροί	Νύφες
Και οι δύο Έλληνες	186 (94.9%)	178 (90.8%)
Και οι δύο αλλοδαποί	9 (4.6%)	16 (8.2%)
Πατέρας Έλληνας/ Μητέρα αλλοδαπή	1 (0.5%)	1 (0.5%)
Πατέρας αλλοδαπός/ Μητέρα Ελληνίδα	--	1 (0.5%)
Σύνολο	196 (100%)	196 (100%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Γάμοι και μικτοί γάμοι
(Πηγή : Η Καθημερινή, προαγγελίες γάμων 1-31.7.1991)

Νύφη Γαμπρός	Γονείς Έλληνες	Γονείς Αλλοδαποί	Ενας γονέας Έλληνας Ενας γονέας αλλοδαπός	
Γονείς Έλληνες	173 (88.3%)	11 (5.6%)	2 (1.0%)	186
Γονείς αλλοδαποί	5 (2.6%)	4 (2.0%)	---	9
Ενας γονέας Έλληνας/ Ενας γονέας αλλοδαπός	---	1 (0.5%)	---	1
Σύνολο ¹	178 (90.8%)	16 (8.2%)	2 (1.0%)	196

1. Οι διαφορές στους δεκαδικούς οφείλονται σε αθροιστικά "στρογγυλέματα"

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Casey, J., 1989, *The History of the Family*, Oxford, Basil Blackwell
- Cherlin, A., 1978, *Remarriage as an incomplete institution*, *American Journal of Sociology*, vol. 84, No 3, σελ. 634-650
- Goldthorpe, J.E., 1987, *Family Life in Western Societies*, London, Cambridge University Press
- Hertz, R., 1986, *More Equal than Others. Women and Men in Dual-Career Marriages*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press
- Μισέλ, Α., 1981, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα, Gutenberg (Μετάφραση του *Sociologie de la Famille et du Marriage*, PUF 1978)
- Μουσσούρου, Α. Μ., 1989, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα
- Μουσσούρου, Α. Μ., 1990α, *Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός*, σε Σ. Τσιτούρα, (επιμ.) *Φροντίδα για την οικογένεια*, Αθήνα, σελ. 17-22,
- Μουσσούρου, Α. Μ., 1990β, *Συγγενείς αναπηρίες και οικογένεια*, Τετράδιο Εργασίας 1, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο,
- Μουσσούρου, Α. Μ., 1990γ, *Για τη σύγχρονη κοινωνιολογία της οικογένειας: αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία*, *Διαβάζω*, αρ. 241, σελ. 14-20
- Parsons, T. and R. Bales, 1955, *Family Socialization and Interaction Process*, Glencoe, The Free Press
- Rapoport, R.N. and R. Rapoport, 1971, *Dual-Career Families*, Penguin
- Rapoport, R.N., 1976, *Dual-Career Families re-examined*, N.Y., Harper and Row
- Rapoport, R.N., M.P. Fogarty and R. Rapoport, (eds), 1982, *Families in Britain*, London, Routledge and Kegan Paul
- Sekaran, U., 1986, *Dual-Career Families*, San Francisco-London, Jossey-Bass
- Sullerot, E., 1984, *Le statut matrimonial: ses conséquences juridiques, fiscales et sociales*, Paris, Conseil Economique et Social (polycopié)